Спроба церковних реформ в Російській Православній Церкві на початку XX століття

священик Ярослав Черенюк

Після революції 1905 року в Російській імперії відбулася вимушена для російського імператора реформа державного управління. Єпископат, чернецтво, священнослужителі, професори духовних шкіл та миряни Російської Православної Церкви сподівалися, що нарешті державна влада в особі імператора дасть згоду і на реформу церковного управління. Але ні думки єпископату щодо церковної реформи, що зібрані в цілі томи книг, ні проведена величезна теоретична робота на засіданнях Передсоборної Присутності в 1905-1906 роках не змінили рішення останнього імператора Російської імперії Миколая II щодо скликання Помісного Собору і обрання патріарха для Церкви, вільної від державної влади. Це все стало можливим лише після падіння самодержавства, але було втрачене десятиліття, за яке відроджена, оновлена і перебудована Церква мала б можливість підготувати саму себе до битви проти найбільш жахливого ворога в історії Православної Церкви – радянської влади, тобто безбожної, комуністичної диктатури.

Ключові слова: *церковна реформа, Помісний Собор, обрання патріарха, Передсоборна Присутність.*

На початку XX століття в церковній та світській пресі постійно зазначалося, що основна причина кризового становища Православної Церкви в Російській імперії корінилася в підпорядкуванні її державі. Висувалися вимоги звільнити Церкву від жорстокої опіки держави. Були поставлені питання про проведення реформ, покликаних підняти її авторитет, матеріальний і моральний рівень духовенства; провести реформи у сфері центрального і єпархіального управління, церковного суду, становища монастирів і парафіяльного духовенства, духовної освіти.

Питання про відновлення патріаршества спочатку ставилося несміливо, проте з розвитком руху за відновлення прав Російської

Православної Церкви воно стало одним із найголовніших напередодні краху імперії.

> «*Згідно з принципами і "буквою" петровських реформ,* – як зауважує відомий російський богослов в еміграції прот. Іоан Мейендорф, – *російське Православ'я як офіційна релігія держави стало частиною централізованого управління імперії, так як наче і не було Церкви – бо Церква передбачає деякий ступінь самостійної організації… Церква з юридичного погляду стала Відомством православного сповідання. Невідповідність цієї системи традиційному православному розумінню про Церкву очевидні*»[1].

Історію обговорення питання про церковні реформи неможливо розглядати поза контекстом тих перетворень у державній сфері, які відбувалися в Російській імперії на початку XX століття. І це цілком зрозуміло, якщо пам'ятати, яке важливе місце займало «*відомство православного сповідання*» у структурі держави, будучи одним з елементів складної системи державного управління. Будь-яка зміна в цій системі неминуче повинна була привести до змін у церковній сфері – саме тому в той момент, коли імперія стала внаслідок складних соціальних і економічних обставин, пов'язаних з невдалою війною та загостренням внутрішньополітичної ситуації, перед необхідністю політичного самовизначення, відразу ж виникає необхідність самовизначення церковного. Тому не дивно, що ініціаторами обговорення суто церковних питань у цей момент, через цілий ряд обставин, стали не церковні діячі, а діячі політичні.

У грудні 1902 року в газеті «Московські відомості» з'явилася видатна стаття, яку написав Л. О. Тихомиров, видавець і редактор, який в 70-х і 80-х роках XIX століття був антимонархістом і революціонером, але перетворився в поборника монархізму. На цю статтю був такий попит, що на початку 1903 року її видали окремою брошурою – «Запити життя і наше церковне управління».

Л. О. Тихомиров стверджував, що петровська реформа церковного управління була помилкою. Ця помилка – причина слабкості

[1] *Мейендорф И., прот.* Православие в современном мире. – Клин: Фонд «Христианская жизнь», 2002. – С. 279.

Російської Церкви у XX столітті. На обезглавлену Православну Церкву пересадили гібрид – протестантську церковну адміністрацію. Обер-прокурор поступово став адміністратором Церкви і підпорядкував своїй бюрократії єпископів, єпархії і все управління. Незалежного голосу в Церкви не було. Розлад був у питаннях реформи парафії і ставлення парафії до єпархіального управління і до центру. Ці відносини були побудовані на нецерковних і на антиправославних засадах. У 1721 році самодержавна влада поглинула Церкву. Петро I не розумів традиційного православного вчення про патріаршество. Необхідно було змінити дану ситуацію. Церкві потрібен був перший, старший єпископ, який став би її голосом. Святійший Синод був для Церкви перешкодою. Тихомиров наполягав на поверненні до канонів Православ'я, щоб Церква могла говорити на весь голос від свого імені і більш ефективно служити людям у суспільних і політичних справах.

Найбільш необхідне для Церкви Л. О. Тихомиров виклав у таких пунктах: регулярно скликати Собори; обирати старшого єпископа з титулом патріарха і опустити Синод до рівня дорадчого органу; члени Синоду мають володіти дорадчим голосом; обер-прокурор має підтримувати зв'язок лише зі світською владою в церковних справах; голова Церкви зноситься з головою держави особисто. Підсумовуючи, Тихомиров зазначає, що ні одна з його пропозицій не означає радикальних змін у церковних канонах. Це, скоріше, відновлення традиційних православних правил управління, які все ще придушені чужою, накладеною на них надорганізацією[2].

Ігнорувати статтю Л. О. Тихомирова було неможливо. Він поставив питання про церковну реформу перед громадськістю. Ця стаття зразу ж потрапила в руки імператора Миколая II, який був дуже стурбований викладеними в ній питаннями. 6 березня 1903 року на відкритті інвалідного будинку в Санкт-Петербурзі він передав їх митрополиту Санкт-Петербурзькому і Ладозькому Антонію (Вадковському), попросивши владику прочитати і викласти йому свою думку й міркування, як ці питання краще вирішити. За декілька днів до цього, 26 лютого, імператор звелів Комітету міністрів сформулювати пропозиції про послаблення обмежень для старообрядців та інших непра-

[2] *Тихомиров Л. А.* Запросы жизни и наше церковное управление. – М.: Университетская типография, 1903. – С. 43-45.

вославних підданих імперії: два питання злилися в одне. Лібералізація для неправославних відчутно торкалася православних. Митрополит Антоній (Вадковський) і його радники одразу вступили в контакт з Комітетом міністрів[3].

Принизлива поразка в російсько-японській війні 1904-1905 років глибоко вразила самодержавство. Щоб якось підтримати свою владу, імператор Миколай II (1894-1917) провів низку реформ, запропонованих енергійним і честолюбивим головою Комітету міністрів графом С. Ю. Вітте[4]. Колишній міністр фінансів С. Ю. Вітте займав після своєї відставки з цієї посади почесну посаду головуючого Комітету міністрів, яка давала мало можливостей з точки зору правлячої ієрархії. Серед різноманітних декретів, виданих зимою 1904-1905 років, деякі стосувалися релігійних організацій у Російській імперії.

Під тиском громадської думки і вимоги свобод уряд в Указі від 12 грудня 1904 року «Про вдосконалення громадського порядку» обіцяв провести закон про віротерпимість. У той же день було видане Положення Комітету міністрів про негайне припинення дій, які були прийняті щодо справ *«релігійної властивості»* в адміністративному порядку мір стягнення. При Комітеті міністрів була створена спеціальна Комісія для перегляду узаконень про права старообрядців і сектантів. У цій Комісії багато говорилося про недоречність втручання адміністрації в справи віри, про шкоду насильницьких заходів проти інаковіруючих[5].

Проте обіцяні в указі послаблення про свободу віросповідання не торкалися становища самої Російської Православної Церкви, яка продовжувала перебувати під опікою і дріб'язковим контролем держави, що заставило в кінці грудня 1904 року Петербурзького митрополита Антонія (Вадковського) від імені столичного духовенства направити Миколаю II записку під назвою «Запитання про бажані

[3] *Каннингем Дж. В.* С надеждой на Собор: Русское религиозное пробуждение начала века: *Пер. с англ. прот. Георгия Сидоренко.* – Лондон: Overseus Publications Interchange Ltd, 1990. – С. 76.

[4] *Зернов Н.* Русское религиозное возрождение XX века: Пер. с англ. – 2-ое изд., испр. – Париж: YMCA – PRESS, 1991. – С. 79.

[5] *Федоров В. А.* Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917 гг. – М.: Русская панорама, 2003. – С. 248.

перетворення в становищі у нас Православної Церкви» з викладенням невідкладних реформ.

Митрополит Антоній (Вадковський) (1846-1912) був шанованим архієреєм, людиною з широким кругозором. Його записка (у формі запитань) була першою в цілій низці матеріалів такого роду від вищого духовенства, особливо від першоприсутнього члена Св. Синоду. У ній обґрунтовувалася необхідність зміни державної політики у сфері церковного життя. У зв'язку з цим говорилося про необхідність дарувати Церкві автономію (тобто про побудову таких відносин між державою і Церквою, коли держава не втручається в суто церковні справи), про юридичні права парафій, децентралізацію церковного життя (можливості передачі права вирішення деяких питань із Синоду в єпархії), про участь священнослужителів і вищої ієрархії в громадських установах. Говорилося про право церковної організації (у тому числі і парафій) володіти власністю[6].

Також у «Запитаннях» митрополита Антонія (Вадковського) говорилося, що майбутнє надання інославним конфесіям свободи дивним чином оминало питання про надання свободи найбільш поширеній Православній Церкві, яка перебувала в повній залежності від світської влади. Як підсумок, у записці було поставлене запитання:

> «*Чи не слід надати Православній Церкві більшої свободи в управлінні її внутрішніми справами, де б вона могла керуватися головним чином церковними канонами і морально-релігійними потребами своїх членів, і, звільнена від прямої державної та політичної місії, могла б своїм відродженим моральним авторитетом бути незамінимою опорою православної держави?*» І тут же пропонувалося: «*Усунути або хоча б послабити ту постійну опіку і той пильний контроль світської влади над життям церковним, які позбавляють Церкву самостійності та ініціативи*»[7].

[6] *Ореханов Г., иерей.* На пути к Собору: Церковные реформы и первая русская революция. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2002. – С. 37.

[7] Вопросы о желательных преобразованиях в постановке у нас православной Церкви. Докладная записка в Комитет Министров высокопреосвященного митрополита Антония [Вадковского] // Церковная реформа. Сборник статей духовной и светской периодической печати по вопросу о реформе / *Сост. И. В. Преображенский.* – СПб.: Тип. Э. Арнгольда, 1905. – С. 135-136.

Звичайно, найбільш радикальним вирішенням цих проблем було б відділення Церкви від держави, що виключило б усіляке втручання світської влади в церковні справи. Проте ні один церковний діяч не ставив і не міг тоді поставити таке питання. Таким чином, записка митрополита Антонія (Вадковського) наповнена ідеєю лише надання Церкві незалежності від державної влади при збереженні колишнього *«домінуючого»* її становища в державі, тобто при збереженні її привілеїв, пов'язаних з розповсюдженням православного вчення, захист цього вчення від посягання ворожих Церкві осіб і отриманню фінансових дотацій від держави, тобто широкої державної підтримки.

Записку митрополита Антонія (Вадковського) імператор Миколай II передав голові Комітету міністрів С. Ю. Вітте. Той утворив Особливу нараду із церковних питань, запросивши на неї і низку ліберальних професорів із духовних академій. Особлива нарада, підтримавши митрополита Антонія, пішла далі від його пропозицій. Складена ними записка (вона отримала назву «Записки С. Ю. Вітте») «Про сучасне становище Православної Церкви» була більш радикальною. Вона містила докладний аналіз причин, які привели до кризового стану Православної Церкви в Російській імперії і накреслювала шляхи виходу з нього. У ній зазначалася *«млявість»* духовного життя, відчуженість парафіян від духовенства, вузькобюрократичний характер церковного управління і пропонувалася низка заходів виходу Православної Церкви з її кризового стану.

> *«Несвобода робить Церкву бездіяльною,* – говорилося в записці, – *єдиним шляхом до пробудження замерзлого життя може бути лише повернення до колишніх канонічних форм церковного управління»*[8].

Прямо ставилося питання про відміну петровської церковної реформи як «неканонічної і незаконної», внаслідок якої Російська Православна Церква *«підпала під змертвіле віяння сухого бюрократизму»*. У першу чергу пропонувалося покінчити із ще збереженою кастовістю духовенства: забезпечити прилив у середовище свяще-

[8] О современном положении православной Церкви (Записка С. Ю. Витте) // Церковная реформа. Сборник статей духовной и светской периодической печати по вопросу о реформе / *Сост. И. В. Преображенский.* – СПб.: Тип. Э. Арнгольда, 1905. – С. 127.

ників нових сил, відновити історичні традиції, коли парафіяльні священики обиралися самими парафіянами. Пропонувалося взагалі відновити *«соборне начало, як це було в перші століття християнства, коли і єпископи обиралися»*. Серйозної критики в записці зазнав стан духовних шкіл, відірваних від запитів сучасного суспільного життя. Підкреслювалось, що політика *«насилля»* світської влади стосовно Церкви принесла в кінцевому результаті багато шкоди. Висувалися пропозиції про оновлення парафії, забезпечення духовенства, децентралізація управління, реформування духовних шкіл. Для вирішення цих проблем, говорилося в записці С. Ю. Вітте, необхідне негайне скликання Помісного Собору, який складався б не лише з кліриків, але й мирян[9].

У січні 1905 року Вітте направив «Записку» імператору Миколаю II, а 28 березня 1905 року вона була опублікована в газеті «Слово» і викликала широкий резонанс. Не пізніше 2 березня зацікавленим особам стала відома ця записка С. Ю. Вітте[10]. Найбільш сильна протидія пропозиціям митрополита Антонія (Вадковського) і графа С. Ю. Вітте була направлена зі сторони обер-прокурора Св. Синоду К. П. Побєдоносцева. Як зауважив російський філософ в еміграції М. М. Зернов: *«Побєдоносцев, не дивлячись на розум і завзяття, був одним із тих, хто підготував падіння імператорського устрою»*[11].

Обер-прокурор відповів запискою «Міркування статс-секретаря Побєдоносцева з питань про бажані перетворення в постановці у нас Православної Церкви». По суті в ній ішла мова не про *«перетворення»*, а про збереження статус-кво в РПЦ. Автор звинувачував графа Вітте в тому, що той бажає *«відділити Церкву від держави»* і ставить під сумнів сутність петровської реформи. Захищаючи існуючий спосіб управління Російською Православною Церквою, Побєдоносцев говорить про відсутність обмеження Церкви зі сторони світської влади. Він виступав проти відновлення патріаршества, бо воно наче небезпечне для держави. Патріаршество, для К. П. Побєдоносцева, зобов'язане своїм виникненням не потребами Церкви, а політичними

[9] *Там само.* – С. 122-133.

[10] *Ореханов Г., иерей.* На пути к Собору: Церковные реформы и первая русская революция. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2002. – С. 41.

[11] *Зернов Н.* Русское религиозное возрождение XX века: Пер. с англ. – 2-ое изд., испр. – Париж: YMCA – PRESS, 1991. – С. 80.

видами царської влади. Якщо патріаршество протирічить соборному началу, то представництво єпископів у Св. Синоді – це і є соборність, яка при його обер-прокурорстві досягла свого найповнішого вираження в «Помісних Соборах», які відбулися в Іркутську, Казані та Києві. Дивовижною наївністю цього було посилання Побєдоносцева на нараду 8-10 єпископів, які обговорювали питання місіонерської роботи з сектантами і старообрядцями[12].

На завершення Побєдоносцев натякнув, що ті, хто сьогодні критикує петровську реформу, бореться проти монархії та імператорського уряду. У той же час Побєдоносцев волів не відповідати на головні звинувачення, що держава поглинула Церкву. Він же ігнорував той факт, що петровська синодальна система була для Православ'я неканонічною[13].

12 березня 1905 року Побєдоносцев направив свої «Міркування» імператору, який передав їх графу Вітте. Голова Комітету міністрів відповів Побєдоносцеву новою запискою «З приводу міркувань статс-секретаря Побєдоносцева з питань бажаних перетворень у становищі в нас Православної Церкви», у якій піддав нищівній критиці твердження Побєдоносцева і підкреслив, що бюрократизм *«найбільш болюча виразка в церковному управлінні»*[14].

К. П. Побєдоносцеву вдалося переконати імператора Миколая II вилучити обговорення питання про церковні перетворення з Комітету міністрів і перенести його на розгляд Синоду, про що і послідував указ 13 березня 1905 року. Обер-прокурор надіявся таким шляхом, якщо не зняти з обговорення дану проблему, то, у крайньому випадку, звести її нанівець. Характерно, що сам Синод не підтримав у цьому свого обер-прокурора. 16 березня відбулося перше засідання Синоду з питань про реформи і скликання Собору, а 17 березня (за день до другого засідання Синоду), з'явилася «записка 32-х священиків»[15].

[12] *Смолич И. К.* История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч. 1. – С. 237.

[13] *Каннингем Дж. В.* С надеждой на Собор: Русское религиозное пробуждение начала века: *Пер. с англ. прот. Георгия Сидоренко.* – Лондон: Overseus Publications Interchange Ltd, 1990. – С. 99.

[14] *Федоров В. А.* Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917 гг. – М.: Русская панорама, 2003. – С. 251.

[15] *Ореханов Г., иерей.* На пути к Собору: Церковные реформы и первая русская революция. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2002. – С. 42.

Це були столичні священики, які об'єдналися в «Союз церковного оновлення» та подали митрополиту Антонію (Вадковському) дві записки, опубліковані пізніше під загальною назвою «До церковного Собору». Записки містили рекомендації майбутньому Собору, які від найбільш радикальних відрізнялися лише незгодою з чернецтвом єпископату. Автори записок також вимагали відміни всіх зовнішніх нагород у Церкві; участь парафіяльного духовенства та мирян в управлінні Церквою для очищення її від клерікалізму; виборності духовенства на всіх ступенях; відокремлення Церкви від держави; максимального впровадження Церкви в суспільне життя, увагу до соціальних проблем.

Це був початок руху «обновленства» серед білого духовенства, який на початку 20-х років XX століття виокремиться в «Живу Церкву». Для часу першої російської революції 1905 року взагалі було характерним захоплення багатьох священиків, монахів і богословів християнським соціалізмом[16].

Отже, останнє засідання Св. Синоду з питань про реформи в церковній сфері було призначене на 22 березня 1905 року, але в цей день сталося непередбачене: всемогутній обер-прокурор захворів і його представляв замісник – В. К. Саблєр. Члени Синоду, послушні до цього часу наказам К. П. Побєдоносцева, збунтувалися і послали імператору петицію про скликання Церковного Собору[17].

Св. Синод 31 березня 1905 року представив імператору Миколаю II «Всепідданішу доповідь про реформу управління Російською Православною Церквою на соборному началі». Той факт, що митрополит Антоній (Вадковський) зумів добитися для себе, Московського митрополита Володимира (Богоявленського) та Київського митрополита Флавіана (Городецького) аудієнції в імператора і вручити синодальну доповідь, означав захід зірки Побєдоносцева[18].

У доповіді, зокрема, зазначалося, що за рішеннями Нікейського собору 325 року Помісні Собори повинні скликатися кожні півроку, а в Російській Православній Церкві не було Собору вже більше 200 років

[16] *Поспеловский Д.* Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. – М.: Библейско-Богословский Институт св. ап. Андрея, 1996. – С. 210.

[17] *Зернов Н.* Русское религиозное возрождение XX века: Пер. с англ. – 2-ое изд., испр. – Париж: YMCA – PRESS, 1991. – С. 81.

[18] *Смолич И. К.* История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч. 1. – С. 238.

(останній відбувся в 1689 році). Синод просив дозволу в царя на скликання Помісного Собору в найближчі місяці в Москві, вибори патріарха, зміни самого складу Синоду, який мав виконувати роль дорадчого органу при патріархові і під його керівництвом. Побєдоносцев категорично наполягав не допустити скликання Помісного Собору. Сам імператор Миколай II за своїм звичаєм зайняв половинчасту позицію. У своїй резолюції на доповідь Синоду 31 березня 1905 року імператор писав:

> *«Визнаю неможливим здійснити нині в тривожний час, який ми переживаємо, таку велику справу, яка потребує і спокою, і розважливості, яким є скликання Помісного Собору. Уявляю собі, коли настане благополучний для цього час, дати цій великій справі рух, скликати Собор Всеросійської Церкви для канонічного обговорення предметів віри і церковного управління»*[19].

Сам текст резолюції практично дослівно був складений К. П. Побєдоносцевим – цей текст знаходиться в чернетках обер-прокурора[20]. Ця резолюція імператора Миколая II показує дволикість його позиції: з одного боку, як православний, він згідний скликати Помісний Собор для усунення церковного безладдя, а з іншого – зазнає нерішучості кожний раз, коли виникає питання про зміну традиційного ладу. Тим не менше, перша частина резолюції залишала надію, що Собор міг би відбутися пізніше. Митрополит Антоній (Вадковський) та синодальні єпископи поводили себе відповідно і не залишали цієї теми[21].

Наростання революційних подій 1905 року після так званої «Кривавої неділі» 9 січня 1905 року, змусило самодержавство піти на суттєві поступки в конфесійній політиці. 19 лютого 1905 року міністрами внутрішніх справ і юстиції були розіслані на місця циркуляри, які наказували губернаторам *«негайно»* прийняти міри для усунення адміністративних обмежень у сфері релігії. А 17 квітня 1905 року, на Пасху, був обнародуваний і царський маніфест про віротерпимість,

[19] *Ольденбург С. С.* Царствование Императора Николая II. – М.: ТЕРРА, 1992. – С. 256.

[20] *Ореханов Г., иерей.* На пути к Собору: Церковные реформы и первая русская революция. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2002. – С. 71.

[21] *Смолич И. К.* История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч. 1. – С. 238.

який надавав свободу віросповідання всім конфесіям на території Російської імперії, право реєстрації релігійних об'єднань, перехід в іншу віру, можливість приймати у свої релігійні громади навіть колишніх православних і з дітьми до 14 років[22].

Представники церковної ієрархії та передової російської громадськості все наполегливіше вимагали вирішення проблеми звільнення Православної Церкви від опіки та контролю зі сторони державної влади і надання Церкві повної свободи у вирішенні своїх власних справ. Тому державна влада погодилась на проведення опитування між єпархіальними архієреями РПЦ щодо їхніх думок про становище Церкви і пропозиції про бажані реформи.

27 липня 1905 року Св. Синод розіслав запит, у вигляді анкети, єпархіальним архієреям, щоби вони висловили свої думки з приводу даного питання. Незважаючи на те, що запит був адресований лише єпископам, деякі з них радилися з духовенством, перш ніж відіслати свої відповіді Синоду. У Києві, Омську, Курську, Іркутську, Ярославлі відбулися з цього приводу єпархіальні з'їзди, які складали колективні відповіді на розіслану Синодом анкету. У деяких місцях для цього збирались і *«пастирські зібрання»* парафіяльного духовенства. Таким чином, присланні в Синод відгуки – не плід одноосібних думок єпархіальних архієреїв, а колективне вираження інтересів та сподівань усього православного духовенства[23].

Після двохсотлітнього примусового мовчання єпископат із запалом узявся за можливість вільно висловити свої думки. Ці відповіді на запропоновану анкету до 1 грудня 1905 року мали бути надісланими до Синоду. На початку 1906 року вони були видані і являли собою три об'ємних томи власне «відгуки» і спеціальний том «додатків» під загальною назвою: «Відгуки єпархіальних архієреїв з питань про церковну реформу».

Анкета охоплювала велику кількість питань: склад передбачуваного Собору, реформування єпархіального управління і церковних судів, зміну шлюбних правил для духовенства і чину шлюбу, оновлення життя парафій, вдосконалення богословської освіти, бажаність

[22] *Федоров В. А.* Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917 гг. – М.: Русская панорама, 2003. – С. 254.

[23] *Там само.* – С. 258.

регулярного скликання єпархіальних нарад, краще використання церковної власності, участь духовенства в суспільному та політичному житті, місіонерську роботу і зв'язки з іншими християнськими сповіданнями, оновлення церковної служби та співу тощо[24].

При цьому звертає на себе увагу, що в переліку, запропонованому архієреями, відсутній пункт про патріаршество, очевидно, питання були складені за безпосередньої участі К. П. Побєдоносцева, стійкого противника реставрації патріаршества. Як вважає богослов прот. Іоан Мейендорф:

> *«За порадою К. П. Побєдоносцева Миколай II відмовився задовольнити прохання Синоду (про скликання Помісного Собору – прим. авт.). Проте обер-прокурор, намагаючись якось призупинити хід подій і очікуючи, що зі сторони єпископату проявляться бажані для нього реакційні тенденції, погодився – замість Собору – на письмове опитування думок архієреїв з обговорюваних питань. Таке походження "Відгуків"»*[25].

Хоч і не було питання в запитаннях Св. Синоду до єпархіальних архієреїв щодо відновлення патріаршества, але багато з єпископів висловились і з цього приводу. Загальний дух відповідей виявився несподівано відвертим та ліберальним. Російські єпископи обиралися з числа покірних і беззаперечно підпорядкованих Синоду людей. Зазвичай покірні державній владі, вони на цей раз проявили рішучість і далекоглядність, як в аналізі шкоди існуючого становища речей, так і в методах його викорінення. Багато хто усвідомлював неканонічний характер свого становища і навіть заявляли про готовність піти на спокій, щоб допустити в єпархіях вільний вибір єпископату[26].

Відгуки єпархіальних архієреїв знаменують початок нового етапу підготовки Собору – питання виходить з представницьких, але вузько урядових рамок і передається на розгляд більш широкій церковній групі. Аналізуючи підсумок цього опитування, зібраних у чотирьох

[24] *Зернов Н.* Русское религиозное возрождение XX века: Пер. с англ. – 2-ое изд., испр. – Париж: YMCA – PRESS, 1991. – С. 86.

[25] *Мейендорф И., прот.* Православие в современном мире. – Клин: Фонд «Христианская жизнь», 2002. – С. 284.

[26] *Зернов Н.* Русское религиозное возрождение XX века: Пер. с англ. – 2-ое изд., испр. – Париж: YMCA – PRESS, 1991. – С. 86.

великих томах, ми маємо право говорити про заочний архієрейський Собор, у якому досить активну участь брали клірики та миряни, тому що серед зібраних відгуків є матеріали, представлені єпархіальними зібраннями, різними спеціальними комісіями, професорами духовних академій.

Більшість архієреїв висловилась за реформу існуючого церковного устрою. Повернення до канонічних основ уявлялося, в першу чергу, пов'язаним з відродженням практики регулярних Помісних Соборів. Ця практика¸ за думкою єпископату, повинна була привести до виправлення тих недоліків, які існували в російському церковному управлінні. Перечислимо найбільш важливі з них: *1)* неканонічна форма управління: на чолі Церкви став колегіальний орган, а не соборний; *2)* неканонічна форма призначення єпископів на кафедри світською владою і повна неучасть в подібному обранні і призначені собору єпископів; те ж саме щодо призначення членів Св. Синоду; *3)* строга централізація церковного управління, яка практично виключає місцеве самоуправління; *4)* відсутність у єпископів права вирішувати важливі майнові питання, брати участь в управлінні богословськими школами; *5)* відсутність у Синоді і в цілому в Російській Церкві єдиної відповідальної особи, тобто по суті відсутність першоієрарха, який фактично є головним захисником церковного устрою, бо, за думкою єпархіальних преосвященних, Православ'я ніколи не знало Помісних Церков без їх предстоятелів[27].

«Відгуки єпархіальних архієреїв з питань церковної реформи», будучи найбільш значним і об'єктним документом про стан Російської Православної Церкви в останні роки старого режиму і про її сподівання на майбутнє, у подальшому послужили основою для обговорення і вироблення рішень на засіданнях Найвище затвердженої Передсоборної Присутності, скликання якої стало закономірним підсумком дискусії 1905 року про Помісний Собор Російської Православної Церкви.

Тут доречно згадати розповідь архієрея, одного з членів Св. Синоду зимової сесії Синоду 1904-1905 років, яку переповідає відомий церковний письменник С. О. Нілус. Він пише, з розповіді синодального

[27] *Ореханов Г., иерей.* На пути к Собору: Церковные реформы и первая русская революция. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2002. – С. 135-136.

члена, що коли за звичаєм члени Св. Синоду після завершення сесії відправились прощатися з імператором, то мали намір поговорити з ним про відновлення патріаршества. Але на їхнє здивування, імператор сам заговорив про патріаршество, питаючи членів Синоду, чи знайшли вони вже кандидата в патріархи.

Синодали від хвилювання нічого не змогли відповісти, тоді імператор Миколай II сказав, що сам пропонує їм кандидата в патріархи. Коли ж члени Синоду несміливо запитали, хто ж цей кандидат, то імператор Миколай II відповів:

> *«Кандидат цей – я. За згодою з Імператрицею я залишаю престол моєму синові і встановлюю при ньому регентство з Государині Імператриці і брата мого Михаїла, а сам приймаю чернецтво і священний сан, з ним разом пропонуючи себе вам в патріархи. Чи до вподоби я вам і що ви на це скажете?»*[28].

Як продовжує С. О. Нілус, члени Св. Синоду від розгубленості нічого не змогли відповісти, і розгніваний імператор поклонився їм і вийшов.

Якщо така розмова дійсно відбулася, то можна зробити два висновки: або імператор Миколай II насміхався з членів Св. Синоду, які бажали відновлення патріаршества, або хотів повторити історію, коли перший цар з династії Романових Михаїл Федорович був на царському престолі, а його батько Філарет (Романов) був російським патріархом.

Революційні події кінця 1905 року, які наростали, виявляли суттєвий вплив на уряд. В умовах всезагального жовтневого політичного страйку імператор Миколай II змушений був видати відомий маніфест від 17 жовтня «Про вдосконалення державного устрою», який надавав широких законодавчих повноважень Державній Думі. Через два дні 19 жовтня за наполяганням голови Ради міністрів *(тобто прем'єр-міністра – прим. авт.)* С. Ю. Вітте Миколай II відправив К. П. Побєдоносцева у відставку[29]. Новим обер-прокурором Св. Синоду став князь О. Д. Оболенський, один із прибічників графа Вітте. Призначення С. Ю. Вітте прем'єр-міністром 17 жовтня та О. Д. Оболенського обер-прокурором 20 жовтня 1905 року дали

[28] *Нилус С.* На берегу Божьей реки: В 2-х ч. – М.: Изд. Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1992. – Ч. 2. – С. 146-147.

[29] *Федоров В. А.* Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917 гг. – М.: Русская панорама, 2003. – С. 260.

оптимістам надію на те, що для Російської Православної Церкви зокрема, і для всієї царської Росії взагалі настає нова ера[30].

Відставка Побєдоносцева привела, з одного боку, до радості, з іншого – до тимчасового застою. Призначення Оболенського дало привід для надії, що Собор буде скликаний до кінця 1905 року або одночасно з Думою в 1906 році. Прихильники реформи користувались моментом, окремі духовні особи квапили імператора скликати Собор негайно. У грудні митрополит Антоній (Вадковський) зумів домогтися згоди Миколая II скликати Собор у 1906 році, якщо до того часу надійдуть усі відгуки єпископів і якщо Синод зуміє узгодити та вивчити їх[31].

17 грудня 1905 року імператор мав зустріч з трьома митрополитами – Петербурзьким, Московським та Київським, результатом якої був рескрипт митрополиту Антонію (Вадковському) від 27 грудня 1905 року з вказівкою на те, що нинішній час визнається благополучним для проведення перетворень у системі церковного управління. 16 січня 1906 року послідував Височайший указ про встановлення Особливої (Передсоборної) Присутності для вирішення питань церковної реформи[32].

До складу Передсоборної Присутності першопочатково були включені сім архієреїв, але пізніше їхня кількість збільшилася до 10. Серед них такі видатні ієрархи – митрополит Санкт-Петербурзький Антоній (Вадковський) – голова, митрополит Московський Володимир (Богоявленський), митрополит Київський Флавіан (Городецький), архієпископ Херсонський Димитрій (Ковальницький), архієпископ Фінляндський Сергій (Страгородський), єпископ Волинський Антоній (Храповицький), єпископ Псковський Арсеній (Стадницький). Крім того, до роботи в Присутності були залучені практично всі живі на той час відомі церковні історики та каноністи – акад. Є. Є. Голубинський, проф. В. О. Ключевський (який, проте, від-

[30] *Каннингем Дж. В.* С надеждой на Собор: Русское религиозное пробуждение начала века. – Лондон: Overseus Publications Interchange Ltd, 1990. – С. 198.

[31] *Каннингем Дж. В.* С надеждой на Собор: Русское религиозное пробуждение начала века: Пер. с англ. прот. Георгия Сидоренко. – Лондон: Overseus Publications Interchange Ltd, 1990. – С. 199.

[32] *Смолич И. К.* История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч. 1. – С. 239.

мовився брати участь у засіданнях), професори духовних академій та університетів В. Ф. Певницький, С. Т. Голубєв, І. С. Бердніков, М. О. Заозерський, В. З. Завітневич, В. І. Несмєлов, М. Н. Глубоковський, М. С. Суворов, І. І. Соколов, О. І. Брилліантов, О. І. Алмазов, М. Є. Красножен, О. А. Дмитрієвський – усього 21 професор (не брали участь у роботі Присутності з відомих спеціалістів лише проф. О. П. Лєбєдєв та М. Ф. Каптєрєв)[33]. Також брали участь обер-прокурор та представники білого духовенства.

Робота Передсоборної Присутності проводилася у семи відділах (єпархіальне управління, церковні суди, парафіяльне питання, богословська освіта, старообрядці, секти), з яких нас цікавить І-й, який займався організацією майбутнього Собору РПЦ, його склад, порядок вирішення справ на ньому і реорганізації вищого церковного управління. Головою цього відділу був архієпископ Херсонський Димитрій (Ковальницький).

Організація роботи Присутності носила двоступеневий характер – спочатку всі питання обговорювалися у відділах, а потім виносились на загальне обговорення членів Присутності, причому, і в тому, і в іншому випадку остаточно питання вирішувалося за допомогою голосування. Основним матеріалом для засідань відділів стали відгуки єпархіальних архієреїв, про які мова йшла вище.

8 березня 1906 року було урочисто відкрито засідання Присутності в Олександро-Невській Лаврі. Робота проводилась до 14 червня і відновилася з 1 листопада та продовжувалась до 15 грудня 1906 року[34]. Передсоборна Присутність засідала в умовах революційних подій. Які наростали. 17 квітня 1906 року, рівно через рік після обнародування маніфесту про віротерпимість, граф С. Ю. Вітте був звільнений з посади прем'єр-міністра. Разом з ним пішов і обер-прокурор князь О. Д. Оболенський, хоча він хотів залишитися, цього ж хотів і новий голова уряду П. А. Столипін. Оболенського замінив князь О. О. Ширінський-Шихматов, який вважав, що з управлінням Церквою

[33] *Ореханов Г., иерей.* На пути к Собору: Церковные реформы и первая русская революция. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2002. – С. 148.

[34] *Зырянов П. Н.* Православная Церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – М.: Изд-во «Наука», 1984. – С. 185.

було все гаразд[35]. А засідання Передсоборної Присутності завершувалося при обер-прокуророві П. П. Ізвольському.

За весь час роботи Передсоборної Присутності І-й відділ її виробив чіткі рекомендації із відмежування Церкви від державних установ і визначення її повноважень щодо держави. Рішенню про відновлення патріаршества противилась частина білого духовенства (бачачи в ньому посилення влади чернецтва) та деякі професори (наприклад, О. І. Брилліантов), проте в цьому питанні прибічники патріаршества перемогли 14 голосами проти 8[36]. Але сан патріарха не розглядався як голови Церкви, вищою церковною владою володів лише Собор[37].

Щодо Помісного Собору, то учасники Присутності вирішили, що він повинен складатися з єпископів (єпархіальних архієреїв) і осіб, уповноважених єпархіальними архієреями бути на Соборі і мати право голосу. Обираються на Собор клірики та миряни, але лише з дорадчим голосом. Помісний Собор має право додатково залучати експертів з обговорюваних питань. Але головне – «*Помісний собор повинен діяти як вищий орган Російської Церкви, який здійснює верховну владу в церковному законодавстві і суді*»[38].

Рекомендовано проводити Помісні Собори один раз на 10 років, а в проміжках між ними вища церковна влада повинна була належати «малому Собору» у складі його голови і 12 єпископів. Передсоборна Присутність визначила місце скликання Собору – Москву, регламент його проведення, низку запропонованих для обговорення питань, навіть заготовила проект рішень[39].

Ці якості верховної державної інстанції у стосунках з Церквою визнавався лише імператор, і лише з ним церковне керівництво мало узгоджувати постанови, які мали загальнодержавне значення, такі,

[35] *Каннингем Дж. В.* С надеждой на Собор: Русское религиозное пробуждение начала века: Пер. с англ. прот. Георгия Сидоренко. – Лондон: Overseus Publications Interchange Ltd, 1990. – С. 289.

[36] *Поспеловский Д.* Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. – М.: Библейско-Богословский Институт св. ап. Андрея, 1996. – С. 211.

[37] *Зернов Н.* Русское религиозное возрождение XX века: Пер. с англ. – 2-ое изд., испр. – Париж: YMCA – PRESS, 1991. – С. 95.

[38] Журналы и протоколы заседаний Высочайше учрежденного Предсоборного Присутствия: В 4-х т. – СПб.: Синодальная типография, 1906. – Т. II. – С. 427.

[39] *Смолич И. К.* История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч. 2. – С. 710-719.

як скликання Соборів, обрання патріарха тощо. Передбачалося, що зв'язок церковних органів з імператором буде здійснюватися через призначеного ним прокурора (але не обер-прокурора), який не бере участі в засіданнях церковних установ, а лише звіряє прийняті церковними органами постанови з існуючими державними законами. У низці пропозицій Передсоборної Присутності було нове визначення глави держави в його стосунках до Церкви: *«Імператор, як Православний Государ, являється верховним покровителем Православної Церкви і охоронцем її благоустрою»*[40].

Останнє загальне засідання Передсоборної Присутності відбулося 15 грудня 1906 року, коли за порадою прем'єр-міністра П. А. Столипіна воно було закрите[41]. Протоколи всіх засідань усіх відділів разом з протоколами загальних засідань були в кінці грудня 1906 року видані в чотирьох томах під назвою: «Журнали і протоколи засідань Найвище затвердженої Передсоборної Присутності». У лютому і березні 1907 року імператор Миколай II вивчав їх і 25 квітня він повідомив митрополита Антонія (Вадковського) та обер-прокурора Св. Синоду П. П. Ізвольського, що закінчив читання. Як зазначає іноземний дослідник Дж. Каннінгем: *«Антоній ще надіявся, що цар оголосить про скликання Собору на Трійцю чи Успіння 1907 року. Церква була у відчаї, їй необхідний був Собор негайно»*[42].

Але скликання Помісного Собору виявилося знову відкладеним на невизначений термін з тієї ж причини – через «переживаемой ныне тревожное время»[43]. Дж. Каннінгем продовжує:

> *«Всеросійський Собор скликаний не був. Цар був ображений постановою звільнити Церкву від обіймів держави, повторно виражених у протоколах Передсоборної Комісії (тобто Присутності – прим. авт.) і відгуках єпархіальних архієреїв»*[44].

[40] *Поспеловский Д.* Русская Православная Церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – С. 30.

[41] *Федоров В. А.* Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917 гг. – М.: Русская панорама, 2003. – С. 263.

[42] *Каннингем Дж. В.* С надеждой на Собор: Русское религиозное пробуждение начала века: Пер. с англ. прот. Георгия Сидоренко. – Лондон: , 1990. – С. 291.

[43] *Смолич И. К.* История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч. 1. – С. 239.

[44] *Каннингем Дж. В.* С надеждой на Собор: Русское религиозное пробуждение начала века: Пер. с англ. прот. Георгия Сидоренко. – Лондон: Overseus Publications Interchange Ltd, 1990. – С. 292.

У надії, що імператор дозволить допустити Собор у рік 300-ліття царювання Романових, за рік до цього, 28 лютого 1912 року при Св. Синоді відкрилася Передсоборна Нарада в складі 7 осіб. Нарада діяла до квітня 1913 року, і додала до матеріалів своїх попередників ще п'ять томів, які були опубліковані в 1912-1916 роках. Проте і ці обговорення реформи устрою РПЦ не змінили становище Російської Церкви. Імператор не стримав обіцянки про скликання Собору. У момент краху самодержавства Церква не мала досвіду самоуправління. До самого кінця монархія з підозрою відносилася до Церкви і не бажала звільняти її від підпорядкування державі[45].

Імператор, який був позбавлений самодержавної влади з виникненням думської монархії, але все ще містично відданий візантійській традиції помазання і священності царського покликання, не міг зважитися на позбавлення себе влади і над Церквою. Могли тут зіграти роль і характерні для останньої царської родини містичні настрої. Утративши з першою російською революцією і реформами 1905 року пряму політичну владу над народом, імператор сприймав Церкву як канал духовного зв'язку з народом і деякої духовної влади над ним, який ще існує[46].

Таким чином, реформи 1905-1906 років, які змінили світську сферу Російської імперії, ніби обійшли Церкву, яка, як і раніше, залишалася у віддані обер-прокурора і синодальної бюрократії.

Отже, підсумовуючи вище сказане, необхідно зауважити, що реформи для Православної Церкви в Російській імперії були дуже необхідні. Але за 200 років не тільки адміністративного, але й ідеологічного тиску, глибоко секуляризованої у своєму світогляді державної бюрократії, призвели до того, що навіть серед деякої частини богословів і представників столичного білого духовенства, яке орієнтувалося на принципи інославного богослів'я, з'явилися противники відновлення патріаршества. Вони сприймали його як форму церковного управління, що історично вичерпала себе і прагнули протиставити йому ту або іншу форму колегіального керівництва[47].

[45] *Зернов Н.* Русское религиозное возрождение XX века: Пер. с англ. – 2-ое изд., испр. – Париж: YMCA – PRESS, 1991. – С. 96.

[46] *Поспеловский Д.* Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. – М.: Библейско-Богословский Институт св. ап. Андрея, 1996. – С. 212.

[47] Філарет (Денисенко), Патріарх Київський і всієї Руси-України. Статті. Доповіді. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2002. – Т. 4. – С. 289.

Формально до скликання Помісного Собору, який би реформував вище церковне управління РПЦ і взагалі ліквідував би внутрішню її кризу, усе було готове: отримані відгуки архієреїв, проведена величезна теоретична робота на засіданнях Передсоборної Присутності. Але відбутися Собор міг лише в цілком іншу історичну епоху – зв'язок Церкви з державою був настільки тісний, що проблеми Російської Церкви в «смутный час» не знайшли свого вирішення, а загальне державне *«заспокоєння»* привело до постійного відкладання Собору, оскільки в цьому випадку держава втрачала можливість контролювати церковне життя так, як це вона робила впродовж двохсот років.

У 1907 році імператор Миколай II Помісного Собору не скликав. Якби він це зробив, смертельна коса політичного опортунізму не врізалась би так глибоко в тіло Церкви. Але держава боялася в Церкві, як і в інших сферах політичного і суспільного життя, відкритого форуму, вона боялася, що Церква може виступити проти уряду, як колись боявся цар Петро I. Отже, короткий розквіт надії на оживлення Церкви і на реформу вищого церковного управління на деякий час потонув у пітьмі. Не дивлячись на реакційні настрої, що з'явилися в церковному керівництві після 1907 року і посилилися після смерті митрополита Антонія (Вадковського) у 1912 році, церковних ієрархів не покидала надія віддалити, якщо не відділити Церкву від держави, і, таким чином, зняти з Церкви відповідальність за її політику і особливо за війну, яка викликала все більше незадоволення в населення.

У 1916 році думське духовенство подало імператору прохання про необхідність скликання Собору і обрання патріарха. У проханні говорилося, що відновлення соборного управління Церквою необхідне для того, щоб держава перестала використовувати православне духовенство як інструмент внутрішньої політики уряду. Але і воно залишилося без відповіді[48]. У той же час і багато відомих діячів Церкви, які безупинно працювали для її оновлення, задумувалися над тим, що відбудеться в майбутньому, якщо не буде значних реформ. Ніхто з них, очевидно, навіть уявити собі не міг, які випробування і гоніння чекають Церкву найближчим часом, після жовтня 1917 року. Немало поборників реформ стали тоді жертвами революції, мучениками за

[48] *Поспеловский Д.* Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. – М.: Библейско-Богословский Институт св. ап. Андрея, 1996. – С. 214.

віру. Не треба думати, що перетворена і відроджена Церква могла б багато чого змінити в суті соціальної і політичної історії Російської імперії саме в останнє десятиліття її існування. У кращому випадку, вона могла б вплинути на деякі її фази. Але відроджена, оновлена і перебудована Церква мала б можливість підготувати саму себе до битви проти найжахливішого ворога в історії Православної Церкви – радянської влади, тобто безбожної, комуністичної диктатури.

Список джерел і літератури:

1. Вопросы о желательных преобразованиях в постановке у нас православной Церкви. Докладная записка в Комитет Министров высокопреосвященного митрополита Антония [Вадковского] // Церковная реформа. Сборник статей духовной и светской периодической печати по вопросу о реформе / *Сост. И. В. Преображенский.* – СПб.: Тип. Э. Арнгольда, 1905. – С. 133-136.
2. Журналы и протоколы заседаний Высочайше учрежденного Предсоборного Присутствия: В 4-х т. – СПб.: Синодальная типография, 1906. – Т. II. – 674 с.
3. О современном положении православной Церкви (Записка С. Ю. Витте) // Церковная реформа. Сборник статей духовной и светской периодической печати по вопросу о реформе / *Сост. И. В. Преображенский.* – СПб.: Тип. Э. Арнгольда, 1905. – С. 122-133.
4. *Зернов Н.* Русское религиозное возрождение XX века: Пер. с англ. – 2-ое изд., испр. – Париж: YMCA – PRESS, 1991. – 368 с.
5. *Зырянов П. Н.* Православная Церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – М.: Изд-во «Наука», 1984. – 224 с.
6. *Каннингем Дж. В.* С надеждой на Собор: Русское религиозное пробуждение начала века: Пер. с англ. прот. Георгия Сидоренко. – Лондон: Overseus Publications Interchange Ltd, 1990. – 354 с.
7. *Мейендорф И., прот.* Православие в современном мире. – Клин: Фонд «Христианская жизнь», 2002. – 320 с.
8. *Нилус С.* На берегу Божьей реки: В 2-х ч. – М.: Изд. Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1992. – Ч. 2. – 194 с.
9. *Ольденбург С. С.* Царствование Императора Николая II. – М.: ТЕРРА, 1992. – 640 с.
10. *Ореханов Г., иерей.* На пути к Собору: Церковные реформы и первая русская революция. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2002. – 224 с.
11. *Поспеловский Д.* Русская Православная Церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – 512 с.
12. *Поспеловский Д.* Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. – М.: Библейско-Богословский Институт св. ап. Андрея, 1996. – 408 с.

13. *Смолич И. К.* История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч. 1. – 800 с.
14. *Смолич И. К.* История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч. 2. – 800 с.
15. *Тихомиров Л. А.* Запросы жизни и наше церковное управление. – М.: Университетская типография, 1903. – 45 с.
16. *Федоров В. А.* Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917 гг. – М.: Русская панорама, 2003. – 480 с.
17. *Філарет (Денисенко),* Патріарх Київський і всієї Руси-України. Статті. Доповіді. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2002. – Т. 4. – 584 с.